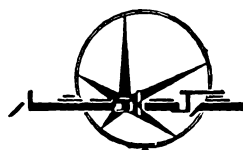

خاطرات سیر حدیر ملی

بامقدمہ دکتہ محمد علی (ہمایون) کاتوزیان

درباره نویسنده مقدمه

محمدعلی - همایون - کاتوزیان، به سال ۱۳۲۱ در تهران متولد شده. دوره متوسطه را در کالج البرز تهران به پایان برد و در ۱۳۴۰ عازم انگلستان گردید. وی تحصیلات خود را تا عالیترین سطوح دانشگاهی در لندن طی کرد؛ سپس در دانشگاه کنت مشغول تدریس شده. مدارج استادیاری و دانشیاری را گذراند، و در مقام استادی همان دانشگاه چند سال به درس و مطالعه و تحقیق پرداخت. کاتوزیان اخیراً خود را از آن دانشگاه بازنشسته کرده، اما از نظر تحقیق و تدریس، رابطه تنگاتنگی با دانشگاه آکسفورد دارد.

دکتر کاتوزیان، اصولاً نویسنده و پژوهشگری است پرکار، که علاوه بر رشته تخصصی (اقتصاد) در زمینه‌های اقتصاد سیاسی، تاریخی، اجتماعی، ریشه‌یابیهای افکار و عقاید، و ادبیات، آثار متنوع و سودمندی نوشته و منتشر کرده است. با این که نزدیک به ۳۰ سال است در خارج از کشور زندگی می‌کند (جز ۳ یا ۴ مسافرت کوتاه به ایران) ولی هیچ‌گاه با تاریخ و ادب و زبان فارسی، قطع رابطه نکرده است. به‌ویژه در حوزه ادبیات و شعر فارسی، دستی توانا و نقد و نظری آگاهانه دارد. او نویسنده‌ای است توانا، و به‌کلی دور از تعصب و جزم‌اندیشی و آفت رعایت‌های رایج.

آثار کاتوزیان به زبانهای فارسی و انگلیسی نوشته شده و بعضاً نیز جنبه بین‌المللی پیدا کرده است؛ برخی از مهمترین آنها عبارتند از:

۱ - نظریه اقتصاد بین‌المللی، از انتشارات دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۳ «که هنوز یکی از بهترین متون درسی به‌شمار می‌آید.»

- ۴ - دانشگاه و آموزش و پرورش در جهان امروز • این اثر ترجمه‌ای است از کتاب هربرت باترفیلد، که دانشگاه شیراز در سال ۱۳۵۳ انتشار داد.
- ۳ - ارزش هدف و فلسفه آموزش و پرورش • (چاپ دوم دانشگاه و آموزش و پرورش در جهان امروز، به‌انضمام یک گفتار ۳۰ صفحهای از کاتوزیان) که دانشگاه تربیت معلم، آن را در تهران، به‌سال ۱۳۵۶ منتشر کرد.
- ۴ - آدام‌اسمیت و ثروت ملل، که شرکت سهامی کتابهای جیبی (امیرکبیر) آن را در ۱۳۵۸ منتشر ساخت • کاتوزیان این کتاب را به‌مناسبت دو‌یستمین سال نشر اثر مشهور آدام‌اسمیت «ثروت ملل» نوشته، و ضمن مقدمه‌ای درخورد، به‌نقد عالمانه‌ای از این اثر برجسته کلاسیک پرداخته است.
- ۵ - یکی از زمینه‌های جدی تحقیقات کاتوزیان، کاری است قابل توجه به‌نام فلسفه علم و جامعه‌شناسی شناخت •
- ۶ - مقدمه‌ای تحقیقی و تفصیلی برخطرات سیاسی زنده‌نام خلیل ملکی که در سال ۱۳۶۰ نوشته، و اینک با تجدیدنظرها و اضافاتی در «چاپ جدید» پیش روی شماست •
- ۷ - سلسله مقالاتی در زمینه‌های مختلف اقتصادی که در «مجله تحقیقات اقتصادی» دانشگاه تهران چاپ شده است •
- ۸ - ایدئولوژی و روش در اقتصاد، در مورد روش‌شناسی و فلسفه و تاریخ اقتصاد، به‌زبان انگلیسی که تاکنون به چند زبان دیگر نیز ترجمه شده است •
- ۹ - اقتصاد سیاسی ایران، * به‌انگلیسی، حاوی تحلیلی از چندین دهه تاریخ سیاسی و آمار اقتصادی، که قسمتی از آن در سال ۱۳۶۷ توسط انتشارات پاپیروس - به‌ترجمه محمدرضا نفیسی - انتشار یافت و بقیه آن، به‌عنوان جلد دوم، به‌زودی منتشر خواهد شد •
- از جمله کارهای اخیر کاتوزیان، یکی ترجمه خطرات و تألمات مصدق به‌زبان انگلیسی است، با مقدمه‌ای ممتع، در حدود ۸۰ صفحه، همراه با حواشی و تعلیقات مفصل تاریخی، که تازگی درچاپی بسیار نفیس، در انگلیس پخش شده • دیگر کتابی به‌نام مصدق و نهضت ملی ایران به‌زبان انگلیسی، که اکنون در اختیار ناشر انگلیسی است • و بالاخره کتابی که اینک در دست اتمام دارد، کاری است در شرح، نقد و تحلیل همه‌جانبه‌ای از زندگی و آثار صادق هدایت، ایضاً به‌زبان انگلیسی • ایده‌الله

* نام بعض آثار دکتر کاتوزیان، با استفاده از شرح حال مختصر وی در همین

کتاب (ترجمه فارسی - جلد اول) تهیه شده است •

فهرست مطالب

۱	یادداشت گردآورنده
۳	پیشگفتار
۱۱	مقدمه سیمای ایرانی سوسیالیسم
۱۲	۱ - از تبریز تا برلین
۱۷	۲ - از برلین تا زندان
۱۹	۳ - پنجاه و سه نفر
۲۳	از شهریور ۱۳۲۰ تا انشعاب
۲۴	۱ - حزب توده
۲۸	۲ - نفت شمال
۳۸	۳ - آذربایجان
۴۸	۴ - انشعاب
۵۵	۵ - علل انشعاب: دو روش برای یک هدف
۷۷	از نهضت ملی ایران تا کودتای ۲۸ مرداد
۷۸	۱ - غربت سیاسی
۷۹	۲ - برخورد عقاید و آراء
۸۸	۳ - حزب زحمتکشان ملت ایران
۹۲	۴ - حزب زحمتکشان ملت ایران (نیروی سوم)
۹۶	۵ - ۹ اسفند ۱۳۳۱ و ۲۸ مرداد ۱۳۳۲
۱۰۵	دیکتاتوری شاه و ارتجاع
۱۰۶	۱ - کودتاچیان که بودند و چه کردند؟
۱۰۷	۲ - زندان فلک‌الافلاک
۱۱۱	۳ - اختلافات درون حزبی
۱۱۵	۴ - قرارداد کنسرسیونم
۱۱۷	۵ - «نبرد زندگی» و «علم و زندگی»
۱۲۳	از جبهه ملی دوم تا قیام ۱۵ خرداد
۱۲۴	۱ - ورشکستگی رژیم شاه و ارتجاع
۱۲۵	۲ - جبهه ملی دوم و جامعه سوسیالیست‌ها
۱۴۶	۳ - قیام ملی و مذهبی ۱۵ خرداد و جبهه ملی
۱۵۳	از گوشه زندان تا صحنه تاریخ
۱۵۴	۱ - توقیف و محاکمه ملکی
۱۶۰	۲ - ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
۱۶۱	سیمای ایرانی سوسیالیسم

۱۶۲	یادداشتی درباره «ملت» و «ملی»
۱۶۹	نظریه نیروی سوم
۱۷۲	۱ - نیروی سوم در مقیاس جهانی
۱۷۷	۲ - نیروی سوم در ایران
۱۷۸	الف - نیروی سوم به معنای اعم
۱۸۳	ب - نیروی سوم به معنای اخص
۱۸۹	تاریخ و اجتماع
۱۹۰	سوسیالیسم ایرانی در علم و عمل
۱۹۱	۱ - طرز برخورد ملکی در علم و عمل
۱۹۲	۲ - واقع بینی در برابر خیالپروری
۱۹۶	۳ - ارزش تاریخ
۲۰۳	سوسیالیسم ایرانی، تیتوئیسم و سوسیال دموکراسی
۲۰۴	۱ - طرح مسأله
۲۰۶	۲ - یادداشتی در تاریخ سوسیال دموکراسی
۲۰۹	۳ - ملکی سوسیال دموکرات بود؟
۲۱۹	راه و روش سیاسی و توفیق و شکست ملکی
۲۲۰	۱ - راه و روش سیاسی
۲۲۲	۲ - توفیق و شکست ملکی
۲۲۵	۳ - مباد آنکه از ملکی بتی بسازند
	ضمیمه مقدمه
۲۲۹	یادداشتی درباره ملت، ملی، ملی‌گرا و ناسیونالیسم
۲۴۳	یادداشتی درباره کار تنظیم متن خاطرات ملکی
۲۴۷	متن خاطرات سیاسی خلیل ملکی
۲۴۹	از نو زنده شدن خاطرات سی سال پیش
۲۵۱	اولین آزمایش تلخ
۲۵۹	سکوت شبانه زندان قصر شکسته می‌شود
۲۶۲	بحث با فرخی مدیر روزنامه طوفان
۲۶۲	شکستن سکوت شبانه زندان قصر
	مخالفت‌هایی که با دکتر ارانی بعمل می‌آمد
۲۷۰	پرونده‌های دکتر ارانی و کامبخش
۲۷۹	تروتسکیست‌های ایرانی و هواداران زینوویف و کامنف
۲۸۵	جالب‌ترین نمونه از آن‌ور رودخانه
۲۸۸	اولین تماس با پیشه‌وری در زندان
۲۹۱	دوران پرثمر در زندان قصر
۲۹۳	کتاب سرمایه (کاپیتال) مارکس
۲۹۵	چگونه جای مرحوم تیمورتاش را گرفتم
	وقتی که قرمخان وزیر خارجه شوروی
	به بازدید از زندان آمد
۲۹۸	دو مشاهده مانند دو ترجیع بند
۳۰۰	یوسف‌های گمگشته نهضت
۳۰۴	

۳۰۶	انتقاد از خود در مورد مبارزه با حزب توده
۳۰۸	گل سرسبد جامعه ایران و نهضت توده‌ای
۳۱۲	فرصت تاریخی مناسب و انتخابی که بعمل آمد
۳۱۵	تناقض میان کردار و گفتار خیلی زود ظاهر شد
۳۱۶	ناراضی بودن اصلاح‌طلبان اولیه از کجا ناشی شده بود
۳۲۰	پیروزی و شکست اصلاح‌طلبان در کنگره اول حزب
۳۲۲	چه انتظار داشتند و با چه وضعی روبرو شدند
۳۲۷	رب‌النوعی که دوسر دارد
۳۳۰	خیانت به انقلاب
۳۳۴	مأموریت من در آذربایجان
۳۴۳	تخلیه ایران از ارتش سرخ و مسأله نفت و آذربایجان
۳۴۷	مفهوم استالینی انترناسیونالیسم
۳۵۳	بیست و یکم آذر
۳۶۲	شرکت حزب توده در حکومت قوام
۳۶۵	مانع زمامداری حزب توده از لحاظ سیاست خارجی
۳۶۷	مانع زمامداری حزب توده از لحاظ داخلی
	غائله آذربایجان و ترازنامه حکومت فرقه و شرکت حزب توده در
۳۷۴	حکومت قوام
	نقش سران فرقه و حزب توده و هیئت حاکمه در غائله آذربایجان
۳۷۹	و مسأله نفت
۳۸۱	کنارگذارده شدن وزرای حزب توده
۳۸۲	مقایسه نقشی که به‌عهده ما و رجال هیئت حاکمه واگذار شده بود
۳۸۴	شکست اخلاقی
۳۸۶	پایان جنگ و انتظارات مردم جهان

ضمائم

۳۹۰	ضمیمه اول روشنفکران
۳۹۳	نقش روشنفکران مترقی در رهبری
۳۹۴	نقش بیش‌تر از پیش مهم روشنفکران در مدیریت جوامع جدید
۳۹۷	ارزیابی نقش روشنفکران
۳۹۹	ضمیمه دوم - تحلیل ایزاک دویچر از مفهوم اسنالینی انترناسیونالیسم

بخش اسناد

۴۰۸	۱ - نامه خلیل ملکی به عبدالحسین نوشین
۴۱۲	۲ - نامه خلیل ملکی به دکتر محمد مصدق
۴۳۰	۳ - نامه دکتر مصدق به خلیل ملکی
۴۳۱	۴ - نامه خلیل ملکی به دکتر محمد مصدق (فروردین ۱۳۴۴)
۴۳۳	۵ - نامه خلیل ملکی به اولیاء امور

۴۳۹	۶ - نامه سرگشاده خلیل ملکی به آیت‌الله کاشانی
۴۴۸	۷ - نامه خلیل ملکی به امیر پیشداد دربارهٔ جبهه ملی سوم
۴۵۰	۸ - نامه خلیل ملکی به امیر پیشداد سالگرد شهادت دکتر مصدق
۴۵۴	۹ - نامه خلیل ملکی به همایون کاتوزیان - از بس سنگ‌های بزرگ برداشتن
۴۵۴	۱۰ - نامه مهندس نادر شرمینی به خلیل ملکی
۴۵۶	۱۱ - تفرنامه دکتر محمد بهرامی دبیر کل حزب توده
۴۵۷	۱۲ - تلگراف تبریک فریدون توللی به خلیل ملکی
۴۵۸	۱۳ - پیام دکتر مصدق به جامعهٔ سوسیالیست‌ها
۴۶۰	۱۴ - نامه دکتر مصدق به جامعهٔ سوسیالیست‌ها
۴۶۲	۱۵ - اعلامیهٔ سازمان امنیت دربارهٔ خلیل ملکی
۴۶۵	۱۶ - متن کیفرخواست دادرسی ارتش برضد رهبران جامعهٔ سوسیالیست‌ها
۴۷۳	استدراک
۴۷۵	فهرست اعلام

یادداشت چاپ و نشر دوم در تهران

این کتاب در اواخر سال ۱۳۵۸ با سرعت زیاد آماده چاپ شد و در مهرماه ۱۳۶۰ در تهران انتشار یافت. و گذشت این چند سال برای روشن کردن خیلی از تاریکی‌ها دربارهٔ نهضت ملی ایران، مصدق و ملکی کفایت کرده است. «شرمنده رهروی که عمل برمجاز کرد».

در چاپ دوم، علاوه بر افزودن مطالب الحاقی و اضافی تازه، کوشش شده است که در متن مقدمه نیز تجدیدنظرهایی به عمل آید. اما نه‌امکانات ما نه مشکلات ناشی از کمبود کاغذ و غیره هنوز تقدیم یک متن کامل را به خوانندگان ممکن نساخته است. اما باز هم – به‌قول علما – وجود ناقص از عدم صرف بهتر است، و فیه مافیه.

امیر پیشداد طبق معمول از هیچگونه کمکی برای انجام این امر خیر دریغ نکرد، و اگر عبدالله برهان دست بالا نمی‌زد این کتاب اکنون در دست شما نمی‌بود. و کثرالله امثالها.

ه. ک.

آبان ۱۳۶۶

خاطراتی درباره خاطرات خلیل ملکی

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
کان سوخته را جان شد و آواز نیامد

در سال ۱۳۴۴ که شادروان خلیل ملکی برای چندمین و آخرین بار گرفتار «زندان و زحمت» شده بود، دکتر امیر پیشداد، هم از طرف خود و هم از طرف اینجانب، توسط شادروان جلال آل احمد، برای او پیام داد که همتی کند و خاطرات سیاسی و اجتماعی خود را بنویسد. البته ملکی در چند نوبت گوناگون، پاره‌ای از تجربیات زندگی خود را - بویژه درباره زندان «پنجاه و سه نفر»، حوادث آذربایجان و زندان فلک‌الافلاک - شرح داده بود. اما (چنان که من در همان زمان توضیح دادم) لازم بود که او شرح منظم و مدونی از صدر تا ذیل زندگانی سیاسی خویش برای آیندگان برجای گذارد، زیرا (دست کم برای من) روشن بود که آفتاب عمر او برب بام است و دریغم می‌آمد که تاریخ ایران از این سند با اهمیت محروم بماند. به همین دلیل، حتی پس از رهایی او از زندان، در یکی دونا مه خصوصی او را تشویق کردم که - با آن روحیه و همتی که در او سراغ داشتم - برضعف جسمانی و افسردگی روانی خود غلبه کند و این کار را به پایان رساند. اما دیگر دیر شده بود و - درست یک سال پس از آخرین نامه من به او - در تیرماه ۱۳۴۸، خون در دلش موج زد و هنگامی که آن را شکافتند، قلب علیلش در عالم بیهوشی واداد و شمع عمرش کشته شد:

همی‌گفت و می‌رفت دودش به‌سر

که این است پایان عشق، ای پسر!

وقتی ملکی مرد، سال‌ها بود که من آسمان ایران را ندیده بودم، و نمی‌توانستم ببینم. اما چنان‌که در همان زمان‌ها می‌شنیدم، و بعدها نیز شنیدم، ملکی در پایان عمر، هم به دلیل بیماری قلب و چشم، و هم - بویژه - به خاطر

شکست مجدد نهضت ملی ایران، روحیه و توانائی حیرت‌انگیز عهد پیشین را از دست داده بود.

ملکی در سال‌های آخر عمر، به تمام معنای کلمه، غریب و تنها بود و جز چند نفری که تعدادشان از شماره انگشتان دو دست تجاوز نمی‌کرد، همه او را ترک گفته بودند. البته این امر در زندگی ملکی تازگی نداشت و او خود آن را «ترجیح‌بند» حیات خویش نامیده بود. از برخوردهای بزرگ سیاسی که بگذریم، ملکی آنقدر در عمر خود از افراد گوناگون - اغلب از «نزدیک‌ترین» کسانی - نامردی، بی‌انصافی، حق‌ناشناسی، بی‌مروتی و حتی بی‌رحمی دیده بود که اغلب زیرلب زمزمه می‌کرد:

ز بس که مردمک دیده دیده مردم بد

کنون به مردمک دیده سوء ظن دارم!

اما پس از شصت و چند سال کوشش، مبارزه و شکست، و باز هم کوشش، مبارزه و شکست، دیگر نه جسمی مانده بود و نه جانی، نه دلی نه دماغی، نه نفسی و نه حالی. پیر مرد تنها بود و تنها مرد. شاید به همین دلایل باشد که آنچه از یادداشت‌های ملکی در دست ماست کاملاً انتظار و آرزوی مرا برنیاورد: اولاً این نوشته‌ها ناتمام است، و بویژه از دوران پس از انشعاب از حزب توده در آن چیزی نیست (و اتفاقاً این درست دورانی است که ملکی کمتر در نوشته‌های پیشین خود از آن صحبت کرده بود). اما دلیل «ناتمام» بودن یادداشت‌های ملکی هنوز بر ما پوشیده است و از آن جمله بهیچ‌وجه مسلم نیست که خود او نوشته‌های مزبور را به‌پایان نرسانده باشد. برعکس، امارات و اشارات موجود چنین می‌رساند که آنچه از این یادداشت‌ها به‌دست ما رسیده ناقص است و باقیمانده در زندان اجتماعی آریامهری بر اثر ناامنی‌های موجود در آن زمان (بویژه برای «نجس»‌های اجتماعی آن روزگار چون خلیل ملکی و جلال آل‌احمد) گم و گور و شاید بکلی نابود شده است. از جمله این علائم و آثار یکی این است که یادداشت‌های موجود به طرز ناگهانی به انتها می‌رسد، به نحوی که پیداست حتی فصل آخر آن به‌پایان نرسیده است؛ دیگر این که، چنان‌که ملکی خود در متن یادداشت‌ها اشاره می‌کند، وی قسمت‌هایی از آن را پس از اتمام دست‌نوشته به آن اضافه کرده است - که ما در تنظیم متن حاضر آن قسمت‌های الحاقی را از متن اصلی خارج کرده‌ایم و در انتهای کتاب زیر عنوان «ضمائم» آورده‌ایم. سوم این که خود او در ضمن یکی از